

XLV. GOVOR SV. GRGURA NAZIJANSKOG U LATINSKOM PRIJEVODU NIKOLE PETROVIĆA

Marta Kontić

UDK: 27-475.2=030
Izvorni znanstveni rad

Marta Kontić
Staroslavenski institut
Zagreb
mkontic@stin.hr

Cilj je ovoga rada prije svega izdanje, a usto i kontekstualna obrada i analiza XLV. govora (Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα) sv. Grgura Nazijanskog (4. st.) u latinskom prijevodu korčulanskoga humanista Nikole Petrovića (15./16. st.). Prijevod nosi naslov *Oratio in sanctum Pascha* i čini sastavni dio Petrovićeva rukopisnog zbornika (MS G 99, Biblioteca comunale Augusta, Perugia). Rad donosi biografske prikaze obojice autora, pruža osvrt na njihov književni rad te iznosi kratku bilješku o sadržaju samoga govora. Analiziraju se stilske i jezične osobitosti Petrovićeva prijevoda te tehnike prevođenja. Petroviću su, kako je sam izvijestio, za izradu prijevoda bila dostupna tri grčka predloška; tomu u prilog govore i neke nepodudarnosti između latinskoga prijevoda i grčkog izdanja koje je, kako pretpostavljamo, služilo kao temelj prijevoda. Ta su odstupanja navedena u radu.

Ključne riječi: Nikola Petrović, Korčula, Dubrovnik, Grgur Nazijanski, XLV. govor sv. Grgura Nazijanskog, renesansni humanizam, prevođenje, rukopis, grčka patristička književnost

1. Uvod

Dosad najbogatiji izvor informacija o životu i stvaralaštvu korčulanskoga humanista Nikole Petrovića (1486.–1568.) otkriven je pronalaskom i opisom rukopisnoga zbornika njegovih djela krajem 20. stoljeća. Za otkriće toga zbornika zaslužan je Šime Jurić (1915.–2004.), koji je rukopis sadržajno i kontekstualno opisao, no informacije donesene u tom prikazu, premda značajne, ipak su tek kap

u moru onoga što bi se o zborniku moglo reći. Svrha ovoga rada tako je djelomična obrada jednoga od djela sadržanih u kodeksu, a radi se o Petrovićevu prijevodu XLV. govora svetoga Grgura Nazijanskog, grčkoga crkvenog oca, pod latinskim naslovom *Oratio in sanctum Pascha*.

Izdanju teksta priloženom na kraju rada prethode poglavlja s pregledom biografije i bibliografije kako prevoditelja tako i autora samoga, a uključuju i sažeto izlaganje o recepciji djela sv. Grgura te kratak prikaz sadržaja XLV. govora. Slijedi analiza Petrovićeva stila i prevoditeljskih tehnika korištenih u priređivanju prijevoda, a na koncu se otvara pitanje grčkoga izdanja kojim se Petrović služio kao predloškom za oblikovanje latinske inačice govora.

2. Nikola Petrović¹

2.1. Život

Rukopis koji je Šime Jurić pronašao u talijanskome gradu Perugii (MS G 99, Biblioteca comunale Augusta) autografna je Petrovićeva »bilježnica«, a donosi nam najraznovrsnije tekstove pisane latinskim – pjesme, govore, pisma i prijevode s grčkoga jezika – koji usto pokrivaju i vrlo različite teme: političke, vjerske, odgojno-obrazovne, znanstvene i privatne.²

Iščitavanjem spomenutoga zbornika nadopunjeno je ono što nam je od Petrovićevih djela već otprije bilo poznato, a to su tri njegova tiskana izdanja: grčko izdanje Aristotelova *De animalium generatione* (Περὶ ζώων γενέσεως; ono uključuje – a zato i jest značajno – Filoponov komentar toga djela³), zatim latinsko izdanje istoga Aristotelova spisa (u prijevodu Teodora iz Gaze, uz Filoponov

¹ Gdje nije navedeno drugačije, podaci doneseni u pregledu Petrovićeva života i rukopisnoga zbornika temeljit će se na Šime Jurić, »Zbornik književnih radova Korčulanina Nikole Petrovića«, u: *Iz muzeja hrvatske knjige: Izbor književnih i kulturno-povijesnih rasprava, bibliografskih i bibliotekarskih članaka i prikaza knjiga*, Matica hrvatska, Zagreb, 2000, 122–173.

² Na postojanje rukopisa već je prije ukazao Paul Oskar Kristeller u svome kapitalnom djelu *Iter Italicum*, no bez trenutačnog odjeka (Vlado Rezar, »Prilog poznavanju književnoga rada humanista Nikole Petrovića (1486–1568)«, u: *Musarum cultus. Zbornik radova u čast Marini Brčko*, ur. Petra Matović i Nino Zubović, FF press, Zagreb, 2019, 180). Jurić, pak, pronalasku rukopisa pridodaje još dva otkrića. Radi se o Petrovićevu epitafu srodnome jednom iz samoga zbornika, onomu posvećenom Damjanu Beneši, te o Hipokratovoj *Poslanici kralju Ptolemeju* u, izgleda, zajedničkom prijevodu Petrovića i mletačkoga bogoslova Ivana Franje Bona.

³ V. Rezar, n. dj. (2), 177. Rezar dodaje i da, iako je u Petrovićevu rukopisnom predlošku kao autor komentara bio naveden (Ivan) Filopon (490.–570.), komentator nije bio on, već Mihael Efeški (sredina 12. st.). Usp. Ουρανία Δ. Καλογερίδου, Μιχαήλ Εφεσίου *Εις το Αριστοτέλους Περὶ ζώων γενέσεως*. Από την αρχαία εξηγητική

komentar u prijevodu samoga priređivača) te latinski prijevod Melecija, *De natura structuraque hominis*, kojemu je pridruženo još nekoliko djela medicinske prirode. Potonje izdanje bilo je traženo zbog rijetkosti u njemu sadržanih tekstova, dok sama Melecijeva rasprava i Filoponov komentar⁴ prije Petrovićevih izdanja, izgleda, nisu bili ni objavljeni.

Osim o Petrovićevoj izdavačkoj i prevoditeljskoj djelatnosti te pronalasku samoga zbornika Jurić izvještava i o podacima iz njegove biografije. Kao datum rođenja Jurić navodi 15. siječnja 1486. godine. Ističe da su se Petroviću zbog dvoznačnog izraza *Corcyraeus* koje je dopisivao uz svoje ime tijekom povijesti prišivali različiti etnici, no, premda su ga neki u prošlosti smatrali Krfljaninom, danas se njegovo korčulansko podrijetlo ne osporava.

Rezar donosi podatak o Petrovićevu petogodišnjem školovanju kod bazilijanskog redovnika Sergia Stisa (c. 1454. – c. 1535.) u Salentu. U Stisovoj je humanističkoj školi od 1520. godine Petrović učio grčki jezik, a zahvaljujući prijateljstvu s tim Grkom, na priređivanje je dobio gore spomenuto Aristotelovo djelo. Godine 1526. Petrović se upućuje u Padovu, bilo radi izučavanja filozofije bilo radi potrage za poslom. Iste godine u Veneciji izdaje Aristotelov Περί ζώων γενέσεως, a koji mjesec kasnije i gore spomenuti prijevod toga spisa.⁵ Jurić dodaje kako je Petrović za svoga boravka u Veneciji asistirao talijanskomu astronomu i astrologu Luci Gauricu (1471.–1558.) u prevođenju Ptolemejeva *Almagesta*. U srcu Mletačke Republike Petrović će ostati do 1529., a 1530. čitamo kako prijatelju piše iz, ponovno, Padove. Godine 1531. stiže u Rim, gdje sklapa poznanstva s mnogim utjecajnim osobama onoga vremena. U zborniku nam je iz toga razdoblja sačuvano nekoliko pjesama.

Na poziv Dubrovačke Republike Petrović 1538. počinje obnašati službu rektora u tamošnjoj gimnaziji te drži nastavu iz grčkoga jezika i retorike. Dvanaestogodišnje razdoblje boravka u Dubrovniku (uz povremena putovanja u Italiju i na Korčulu) pokazat će se prilično plodnim za našega pisca; zbornik nam iz toga perioda otkriva različite prigodne govore, prijevode s grčkoga, prozna pisma te stihovane poslanice upućene prijateljima i učenicima, a tu su i pjesme raznovrsne tematike.

Godine 1549. Petroviću iz nepoznatih razloga nije bilo produženo zaposlenje u dubrovačkoj gimnaziji. Vraća se u Korčulu, gdje ostaje do 1559. Iz toga razdoblja sačuvano nam je tek nekoliko pisama, no ne smije se zanemariti da 1552. iz tiska izlazi Petrovićev latinski prijevod gore spomenutih rijetkih medicinskih spisa.

παράδοση στη βυζαντινή ερμηνευτική πρακτική, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Solun, 2010).

⁴ V. Rezar, n. dj. (2), 177.

⁵ Vlado Rezar, »Novi pogled u humanizam Nikole Petrovića Korčulanina: o 450. obljetnici smrti († 16. travnja 1568)«, CM XXVIII (2019), 157; V. Rezar, n. dj. (2), 177, 179, 181.

Za tu prigodu on privremeno odlazi u Veneciju, a nakon nje uskoro će posjetiti i Bari. Pri kraju boravka na svome otoku korčulanski humanist sastavlja oporuku, kojom gotovo sve što je posjedovao ostavlja rodnom gradu.

Blago Petrovićeve knjižnice oporučno je imalo pripasti franjevačkom Samostanu uznesenja Blažene Djevice Marije na obližnjem otoku Badiji,⁶ pri čemu nije do kraja istraženo gdje je sav taj materijal u novije vrijeme završio. Zna se da su neke knjige dospjele u Bodleianu posredstvom Nikole Batistića (1846.–1929.).⁷ Treba uzeti u obzir i mogućnost da je jedan dio ostavštine stradao u požaru koji je na Badiji 1571. godine izazvala turska vojska.⁸ Nešto je, nakon eksproprijacije samostana 1949., zajedno s dijelom ostaloga knjižničkog fonda dospjelo u samostan Male braće u Dubrovniku.⁹

Pozdravivši posljednji put rodni grad, Petrović 1559. ponovno kreće na putovanje u Rim, gdje ga iste godine primaju u Kongregaciju sv. Jeronima. Tripit je bio izabran za predsjednika te institucije, a pet je puta obnašao i druge upravne dužnosti.¹⁰ U Kongregaciji će, naposljetku, i umrijeti, na Veliki petak, 16. travnja 1568. godine.

2.2. Rukopisni zbornik

Sam rukopisni zbornik Petrovićevih radova nalazi se u perugianskoj knjižnici Biblioteca comunale Augusta, pod signaturom MS G 99 i naslovom *Nicolaus Petreius: litterae, sermones, carmina*.¹¹ Sastoji se od 102 papirnata folija *quarto* formata: one ispisane Jurić u svom opisu kodeksa označava brojevima od 1 do 99, dok prvi, zaštitni list numerira brojem I. U ovome ćemo se radu ipak držati folijacije naznačene na marginama samoga rukopisa, prema kojoj su ispisane stranice obilježene brojevima od 1 do 100. Prema Juriću, gotovo je čitav tekst autografan, uključujući i nerijetke ispravke i umetke koji se u njemu mogu pronaći. Jedna je od iznimaka onaj početni, umetnuti list, koji sadrži dva s grčkog prevedena epigrama pisana drugom rukom, a stranim su rukopisom, čini se, dodane i opaske

⁶ Š. Jurić, n. dj. (1) i V. Rezar, n. dj. (5), 163.

⁷ V. Rezar, n. dj. (2), 180.

⁸ Cvito Fisković, »Turski napadaj na Hvar 1571.«, *Čakavska rič* 6 (2) (1976), 111–112.

⁹ »Franjevci posjetili Badiju i darovali stari brevijar na latinskom jeziku pronađen na tom otoku«, *Dubrovačka biskupija* (internet, objavljeno 27. rujna 2019). Usp. i Vladimir Depolo, »Bratovština sv. Jeronima u Rimu i korčulanski humanist Nikola Petrović Petreius (1486 – 1568)«, *Lanterna Sv. Marka* (12. travnja 1998), 15: »Za vrijeme nedavne posjete knjižnici Male braće u Dubrovniku, gdje je inače 1949. nakon eksproprijacije samostana na Badiji prenesena i franjevačka knjižnica sa Badije, imao sam prilike pronaći par knjiga ranije u Petrovićeveu vlasništvu, što dokazuje njegov autentičan potpis na tim knjigama.«

¹⁰ Š. Jurić, n. dj. (1) i V. Depolo, n. dj. (9), 15.

¹¹ V. Rezar, n. dj. (2), 176.

na stranicama 44r i 47r, koje upućuju upravo na te dvije pjesme. Jurić smatra da je rukopis nastao 1560-ih godina, pri čemu najranije u kodeks prepisano djelo izvorno datira iz 1526. godine, dok ono najkasnije smještamo između 1560. i 1564. Treba napomenuti i da je tek dio tekstova poredan prema redosljedu nastanka.

Zbornik sadrži 18 pisama u prozi, 29 pjesama i pjesničkih poslanica, prigodnica i epigrama, 11 govora i propovijedi te dva prozna i tri stihovana prijevoda grčkih izvornika. Pisma i pjesničke poslanice Petrović upućuje svojim učenicima iz dubrovačke gimnazije, zatim prijateljima, crkvenim velikodostojnicima te politički istaknutim osobama; teme su i privatne i javne. Širok je raspon i lirskih tema i vrsta: nailazimo na epitafe, epigrame te prigodne pjesme (povodom rođendana prijatelja ili povoljnih i nepovoljnih događaja na bojištu). Od govora ističemo onaj pozdravni prilikom preuzimanja službe u Dubrovniku, zatim onaj kojim Petrović iskazuje dobrodošlicu novopridošlom dubrovačkom nadbiskupu Panfilu Strassoldu te jedan na ciceronovskom tragu, u kojem svoga sugrađanina pred Dubrovačkim senatom žestoko optužuje zbog trovanja. Tu je i više tijelovskih govora koje su iznijeli njegovi učenici. Petrović je s grčkoga jezika preveo dva epigrama, jedan od njih pripisivan Platonu, te Bionovu idilu o mladom lovcu i Ljubavi koja mu izmiče.¹² S grčkoga je preveo i dva prozna djela: medicinski spis Niccolò da Reggia¹³ pod naslovom *De venae sectione* te govor sv. Grgura Nazijanskog o Uskrsu (*In sanctum Pascha*).

3. Sv. Grgur Nazijanski

3.1. Život¹⁴

Grgur Nazijanski rodio se u kapadocijskome mjestu Arijanzu blizu Nazijanža oko 330. godine.¹⁵ Kao mladić školovao se u kapadocijskoj i palestinskoj Cezareji, Aleksandriji te Ateni. Za boravka u Cezareji Kapadocijskoj upoznaje (kasnije

¹² Usp. *Palatinska antologija*, IX 39 (Š. Jurić, n. dj. (1), 130), i Diogen Laertije, *Lives of Eminent Philosophers*, ur. Robert D. Hicks, Harvard University Press, Cambridge, 1972, 3.1.33. (internet, 26. kolovoza 2022. i 24. veljače 2024).

¹³ Međutim, jedini izvor koji njega navodi kao autora te rasprave upravo je Petrovićev prijevod. Uzevši u obzir i da je Niccolò da Reggio ostao zapamćen kao prevoditelj grčkih djela na latinski, a ne kao tvorac grčkih medicinskih spisa, njegovo je autorstvo u slučaju ove rasprave upitno (Martina Stojčevski, »De venae sectione« *Nikole Petrovića*, diplomski rad, Filozofski fakultet, Zagreb, 2023, 14–15).

¹⁴ Izuzevši mjesta na kojima je naznačeno drugačije, podaci iz ovoga pregleda temelje se na Oswald Hunter–Blair, »St. Gregory of Nazianzus«, *The Catholic Encyclopedia* (internet, 11. srpnja 2022).

¹⁵ Antica – Nada Čepulić, »Sv. Grgur Nazijanski – najveći pjesnik među grčkim Ocima«, *Latina et Graeca*, 4 (2003), 35.

svetog) Bazilija i njih će dvojica uskoro postati nerazdvojni prijatelji. Grgur će Baziliju poslije pomoći u sastavljanju monaških pravila te će dvojac surađivati na izdanju Origenove *Filokalije*.¹⁶

Po završenim studijima, u dobi od otprilike trideset godina, Grgur se pridružuje Baziliju u njegovoj pustinjačkoj zajednici. Potom u rodnome kraju kratko djeluje kao učitelj retorike, a 361. prima sveti red, pokorivši se volji svoga oca, biskupa grada Nazijanža.¹⁷ Desetak godina kasnije, 370., Bazilije postaje metropolitom Kapadocije i biskupom Cezareje. U nastojanju da osigura prevlast nad opozicijom, arijancima,¹⁸ 372. Bazilije dodjeljuje Grguru biskupiju u beznačajnome gradiću Sazimi, na što se Grgur osjetio povrijeđenim i iskorištenim.¹⁹ Iste godine Grgur se vraća u Nazijanž kao koadjutor. Ondje će ostati do smrti roditelja 374., kada se u maloazijskoj Seleukiji posvećuje pustinjačkom načinu života. Loše zdravstveno stanje ne dopušta mu da prisustvuje pogrebu prijatelja Bazilija.

Boravak u pustinji prekida poziv iz Carigrada i Grgur 379. godine preuzima službu pastira tamošnje male zajednice koja je usprkos dominaciji arijanstva ostala vjerna zaključcima Nicejskoga sabora.²⁰ U Carigradu sa svoje svetosti i učenosti stječe velik ugled (i sv. Jeronim bio mu je učenikom!). Posebno se cijeni njegovo retoričko umijeće, a pet izuzetnih govora u kojima razlaže (nicejski) nauk o Presvetome Trojstvu priskrbilo mu je naslov *Teolog*. Nedugo nakon što je Grguru 381. na Carigradskome saboru potvrđeno pravo na biskupsku stolicu toga grada, kod koncilskih otaca javlja se otpor prema njegovu vodstvu te on odlučuje napustiti netom mu povjerenu službu, kao i predsjedanje Saborom.²¹

Narušena zdravlja vraća se kući i nevoljko preuzima upravu nad Arijanškom biskupijom, tada pogođenom heretičnim Apolinarovim naukom.²² Godine 383. zamjenjuje ga njegov uzoriti rođak Eulalije te se Grgur konačno povlači na svoj posjed u Arijanž, gdje u miru provodi ostatak života. Umire 390. ili 391. godine.²³

¹⁶ *Ibid.*, 36.

¹⁷ Frederick W. Norris, »Gregory of Nazianzus«, u: *Encyclopedia of Early Christianity*, ur. Everett Ferguson, Michael P. McHugh i Frederick W. Norris, Garland Publishing, Inc., New York i London, 1998, 492.

¹⁸ Temelj je arijanske hereze tvrdnja da Sin, Krist, nije suvječan i istobitan s Ocem.

¹⁹ A. – N. Čepulić, n. dj. (15), 36; F. W. Norris, n. dj. (17); John Anthony McGuckin, *St. Gregory of Nazianzus: An Intellectual Biography*, St. Vladimir's Seminary Press, Crestwood, New York, 2001, ix.

²⁰ A. – N. Čepulić, n. dj. (15), 36.

²¹ *Ibid.*, 37, i O. Hunter–Blair, n. dj. (14).

²² Apolinaristi su držali da Krist nije imao ljudski, racionalan um, nego je njega zamjenjivao božanski *Logos*.

²³ J. A. McGuckin, n. dj. (19), 399–400.

3.2. Djela sv. Grgura Nazijanskog i izdanja XLV. govora

Od cjelokupne pisane ostavštine kapadocijskoga sveca sačuvano je 45 govora (propovijedi), 406 pjesama i 245 pisama.²⁴ Grgur Nazijanski uživa ugled jednoga od najvećih kršćanskih govornika u povijesti i zajedno sa sv. Bazilijem Velikim smatra ga se začetnikom te vrste umjetnosti u tradiciji Crkve.²⁵ Njegovi su mu majstorski govori pribavili naslov kršćanskoga Demostena.²⁶

Utjecajnosti Grgurove misli svjedoči i obilna rukopisna produkcija njegovih djela.²⁷ Najranija grčka tiskana izdanja pojavljuju se u 16. stoljeću, a u kontekstu Petrovićeva prijevoda bit će dovoljno spomenuti svega dva. Naime, za prevodiočeva su života, koliko nam je poznato, postojala samo dva izdanja u kojima je otisnut XLV. govor: 1516. godine *in aedibus Aldi* izlaze *Orationes lectissimae XVI*, dok 1550. u Baselu Johann Herwagen (*Johannes Hervagius*) tiska Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ τοῦ Θεολόγου ἅπαντα, τὰ μέχρι νῦν μὲν εὐρισκόμενα (...), prvo cjelovitije tiskano izdanje Nazijančevih djela. Aldovo izdanje Grgurovih govora iz 1536., *Orationes IX elegantissimae*, nije uključilo XLV. govor.

4. XLV. govor sv. Grgura Nazijanskog

Propovijed koju se Nikola Petrović poduhvatio prevesti nosi naslov Εἰς τὸ ἄγιον Πάσχα i sveti ju je Grgur Nazijanski održao u Arijanzu oko 385. godine.²⁸ Taj je govor najmlađi od 45 sačuvanih Nazijančevih govora te zajedno s onim najstarijim, I. govorom, nudi promišljanje o otajstvu uskrsnuća.²⁹ Propovijed je satkana poglavito od vješto isprepletenih svetopisamskih navoda – takvim je riječima francuski biskup Jacques-Bénigne Bossuet, uostalom, ocijenio i dobar dio cjelokupne zbirke Grgurovih govora – a u njoj se pojavljuju i dva oveća ulomka koja se mogu pronaći u XXXVIII. govoru, Εἰς τὰ Θεοφάγια.³⁰ Nije sigurno jesu

²⁴ Agnes C. Way, »S. Gregorius Nazianzenus (with Gregorius Presbyter, Vita Gregorii Nazianzeni)«, u: *Catalogus Translationum et Commentariorum: Mediaeval and Renaissance Latin Translations and Commentaries*, ur. Paul O. Kristeller i Ferdinand E. Cranz, The Catholic University of America Press, Washington, D.C., 1971, 2, 46.

²⁵ O. Hunter–Blair, n. dj. (14) (10. kolovoza 2022).

²⁶ A. – N. Čepulić, n. dj. (15), 38.

²⁷ Do kraja odlomka: A. C. Way, n. dj. (24), 47.

²⁸ Grgur Nazijanski, »Λόγος ΜΕ'«, u: *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca*, ur. Jacques–Paul Migne, J.–P. Migne, Pariz, 1858, 36, 624. Jacques–Paul Migne, »Monitum in Orationem XLV.«, u: *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca*, ur. Jacques–Paul Migne, J.–P. Migne, Pariz, 1858, 36, 621–622.

²⁹ J.–P. Migne, n. dj. (28).

³⁰ O. Hunter–Blair, n. dj. (14) (13. kolovoza 2022) i G. Nazijanski, n. dj. (28), 622–623.

li ti ulomci (*Or. XLV* 3–9 i 26 – gotovo kraj 27³¹) u naš govor dospjeli namjerno, željom autora, ili greškom prepisivača.³²

Tekst započinje anđeoskim navještajem Kristova uskrsnuća i opisom slave koju nebeska vojska pjeva Bogu (1), na što se nastavlja pohvala Uskrsu te uvod u predmet govora uz poziv na pozorno slušanje (2). Na početku prvoga izvatka iz XXXVIII. govora slijedi razlaganje božanskih osobina: Bog je vječan i jednostavne je prirode (3), on nema izvora, ne umire, ne propada (4). Kako bismo mu se približili, omogućeno nam je da ga barem djelomično spoznamo, a ono što o njemu ne znamo pobuđuje u nama čežnju za njim. Pomoću čežnje Bog čovjeka pročišćuje, čini ga sebi sličnim i sjedinjuje se s njim (3). Nadalje, Bog je Trojstvo (4) i u svojoj dobroti ne želi ostati u sebi, već se razlijeva izvan sebe. Po tom razlijevanju kao prvi plod nastaju anđeoske i nebeske vlasti, od kojih dio, na čelu s Luciferom, svojom pobunom protiv dobra otpada od zajedništva s Bogom (5). Nakon stvaranja intelektualnog svijeta uslijedilo je stvaranje onog materijalnog, koji se odlikuje kako ljepotom samih dijelova od kojih je sastavljen tako, pa još i više, veličanstvenošću sklada koji te dijelove povezuje. I dok su intelektualna bića na neki način srodna Bogu, a ona mu materijalna strana (6), ipak ga sva proslavljaju u skladu sa svojom naravi.

Naposljetku nastaje čovjek, stvorenje koje ujedinjuje obje prirode, sazdan od već postojeće materije i od Božjega Daha (7). Stvoritelj ga smješta u rajski vrt, daruje mu slobodnu volju i Zakon prema kojemu nju ima usmjeriti. No čovjek unatoč opomeni uze jesti sa stabla spoznaje – prema sv. Grguru, ono predstavlja kontemplaciju, koju ljudska bića još nisu bila zrela kušati – i zato bi otjeran iz raja. Ipak, ni u izgnanstvu ljudi nisu ostali bez neke vrste dobitka: pojavila se, naime, smrt kao konac zla i grijeha (8), a osim nje i različite vrste kazni koje su imale zadatak potaknuti čovjeka da se odvrati od svojih krivih puteva. Opačine su, međutim, toliko uznapredovale da im je kao lijek bila poslana sama Riječ Božja, Sin Božji koji je sebe sama oplijenio kako bi se čovjek mogao ispuniti u njegovu bogatstvu (9).

Po završetku prvoga izvatka iz XXXVIII. govora, Grgur se u desetom odlomku vraća na uže područje teme, objašnjavajući etimologiju riječi Πάσχα. Potom se tumačenjem uloge Zakona u povijesti izraelskog naroda nastavlja govor o povijesti spasenja. Zakon je dan kao sjena onoga što ima doći (11). On je nježan i nenasilan lijek kojim se Bog htio poslužiti da nas, pale ljude, u svojoj milosti uzdigne do nekadašnjeg stanja koje smo izgubili, uvodeći nas malo-pomalo u puniju istinu evanđelja (12). Krvne žrtve propisane Zakonom posvećene su Kristovom žrtvom, žrtvom za cijeli svijet i sva vremena, a ta je žrtva savršena žrtva, žrtva bez mane. Upravo je Krist onaj koji oživotvoruje kreposti, koji liječi

³¹ Migne (G. Nazijanski, n. dj. [28], 658, bilj. 36) navodi da drugi ulomak obuhvaća *Or. XLV* 26–29 (= *Or. XXXVIII* 14–15), no on završava već u *Or. XLV* 27.

³² G. Nazijanski, n. dj. (28), 625–626, i J.–P. Migne, n. dj. (28).

rane koje su nam nanijele naše opačine i koji na se uzima naše grijeha, a da sam grijehu nije podlegao (13).

Slijedi objašnjenje simbolike datuma ključnih za Pashu i pogled na Božju žrtvu kroz prizmu one pashalne (14), a Izraelov izlazak iz Egipta i događaji koji su s njime povezani metaforički se povezuju s oslobođenjem ljudi od vlasti grijeha po Uskrsnoj Žrtvi (15). Zatim se dijelovi pashalne žrtve uspoređuju s teološkim istinama, prema kojima moramo postupati na odgovarajući način, ovisno o njihovoj vrsti (16). Govoreći da prinesenu žrtvu treba pojesti brzo, s beskvasnim kruhom i gorkim zeljem, opasanih bokova i pokrivenih nogu te oslanjajući se o štap, Grgur skicira kakav bi imao biti opći stav onoga koji je povjеровao u evanđelje: treba biti odlučan (»hitar«) u vjeri, prihvaćati gorko zelje koje dolazi uz kršćanski život (17), obuzdati užitak razumom i opakost snagom (18). U bijegu od grijeha dobro je obuti cipele, koje će nas štititi od zmija i štipavaca, a potpora štapa očuvat će nas od sablazni pred ludošću evanđelja i zakrliti od heretičnih vjerovanja (19). Za put valja uzeti i blago od Egipćana kao naknadu za vrijeme provedeno u ropstvu (20), a usto i ukrasti i uništiti poganske idole, pa će tako i Bog biti na pomoć svojemu narodu i pratiti ga svojom zaštitom da se sretno oslobodi ropških okova (21).

Zaključivši izlaganje o Pashi, Grgur prelazi na predmet Kristove žrtve, pitajući se komu je ona prikazana, Neprijatelju ili Ocu. Zaključivši da je riječ o dobrovoljnom daru Sina na čast Oca (22), poziva vjernike da i oni, po uzoru na Krista, sebe same neprestano žrtvuju Bogu i za njega podnose sve (23), ugledajući se u primjere svetih svjedoka Isusove muke i uskrsnuća (24).

Iduća tri odlomka problematiziraju pitanje nevjere, odnosno hereza. U 25. započinje rasprava oko toga što bi se moglo odgovoriti onima koji sumnjaju, a u 26. (drugi izvadak iz *Or. XXXVIII*) Grgur se suprotstavlja onima koji Bogu predbacuju što se ponizio za čovjeka. Navedeni ulomci zaključuju se sažetim osporavanjem kristoloških hereza (27, kraj izvatka iz *Or. XXXVIII*).

Na samom kraju još se jednom donosi kratak pregled povijesti spasenja (28) i podsjeća na čuda koja su se događala za vrijeme Kristove smrti i uskrsnuća (29). Govor se zaokružuje završnom pohvalom Pashi te prošnjom Sinu da primi dar upravo iznesenoga govora i udijeli svoje milosti vjernicima (30).

5. Stilska obilježja prijevoda i prevoditeljske tehnike

Iako prema ostatku njegova opusa vidimo da se radi o predanu humanistu vjernu klasičnim literarnim kanonima, Nikola Petrović u ovaj se prijevod odlučio uvrstiti i neke elemente srednjovjekovnoga, odnosno biblijskog latinskoga jezika, kako bi sačuvao specifičnu lokuciju izvornoga teksta. Naime, premda se izričaj Grgura Nazijanskog temelji na atičkoj tradiciji, on je u svojoj cjelovitosti ipak eklektičan: besprijekornu atičku podlogu i nasljedstvo Demostenove i Ciceronove retorike obogaćuje upotreba arhaizama i poetizama, karakterističnih za poetiku

druge sofistike, a osim njih i jak utjecaj *koine*, izražen u biblijskim navodima i aluzijama.³³ Petrović će upravo zbog ovoga potonjeg preuzimati neka obilježja svojstvena latinskomu biblijskom diskursu, odnosno *Vulgati*, o kojima će kasnije biti više riječi. Osim toga, budući da se s pojavom heretičnih vjerovanja u ranim razdobljima kršćanstva javila potreba za preciznijim tumačenjem ortodoksne vjere, i jezik je trebalo obogatiti jasnijim filozofsko-teološkim izričajima, a taj problem nije zaobišao ni svetoga Grgura, jednoga od glavnih čuvara dogmatskih istina.³⁴ Ne će nas, dakle, začuditi ako u njegovim govorima ponekad naiđemo na kakvu novotvorenicu.³⁵ Ono što našega Kapadoćanina uzdiže do samih vrhunaca kršćanskoga govorništva uzvišenost su i uglađenost njegova izraza, čistoća jezika, gorljivost te oštrina i kreativnost intelekta, no kad već govorimo o značajkama njegova stila, spomenimo i one manje poželjne, kako neke njihove manjkavosti ne bismo neopravdano pripisivali krivnji prevoditelja: sklonost odveć dugim digresijama, pretjerano kićenje jezika te upotreba neprirodnih antiteza i metafora.³⁶

Upoznavši se, dakle, sa stilskim izričajem izvornoga teksta, prijedimo na karakteristike samoga prijevoda. Za početak, spomenimo da Petrovićeva grafija nije podređena strogim pravopisnim pravilima – što za novolatinsku književnost, uostalom, nije neobično – te da je mjestimice nedosljedna. Tako primjećujemo nekonzistentno bilježenje geminata (*fortassis–fortasis*), izjednačavanje slogova *ti* i *ci* (*rationatione–incuciat*) te diftonga *ae* i monoftonga *e* (*presertim–aegestate*), dok u nekoliko primjera opažamo ispadanje početnoga *h* (*odiernum*). Mogu se pronaći i izrazi nastali kao plod hiperkorektnosti (*innutiles*, *accetosae*, *dillacerare*).

Približavanje srednjovjekovnoj tradiciji³⁷ koje smo spomenuli na početku zamjećujemo na primjeru upotrebljavanja analitičkih i perifrastičnih izraza. Oni se obično, u svojoj aktivnoj inačici, sastoje od participa perfekta pasivnog i glagola *habere* u svojstvu pomoćnoga glagola, kao u izrazima *comprehensum habet*, *compertum habemus*, *persuasum habeo*, pa i *persuasissimum habuerim*, no tu su i primjeri u kojima ulogu pomoćnoga glagola preuzimaju glagoli *esse* i *facere*, dok glavni glagol, osim u pasivnom participu, može doći i u onom aktivnome (*cf. audientes simus*, *missa faciendo*). Pasivni perifrastični izrazi tvore se pomoću participa perfekta pasivnog i glagola *esse*: *missus fuit*, *decepti fuimus*, *glorificati fuimus*, *cruci fuit affixus*. Ipak, takve su tvorbe bitno manje zastupljene u odnosu na klasičnolatinske oblike.

³³ Rosemary Radford Ruether, *Gregory of Nazianzus. Rhetor and Philosopher*, Clarendon Press, Oxford, 1969, 57–58. O. Hunter–Blair, n. dj. (14) (12. rujna 2022).

³⁴ R. Radford Ruether, n. dj. (33), 58.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ O. Hunter–Blair, n. dj. (14) (12. rujna 2022).

³⁷ *Usp. Medieval Latin*, ur. Karl Pomeroy Harrington, The University of Chicago Press, Chicago i London, 1997.

Daljnja je pojava karakteristična za srednjovjekovni latinitet povećana upotreba gerundā. Oni najčešće zamjenjuju grčke participe, pa ih Petrović u tekstu barem sedam puta stavlja na mjesto grčkih prezentskih participa; tako μμούμενος³⁸ (*oponašajući*) prevodi kao *imitando*, διδάσκων (*poučavajući*) kao *instruendo*, a εἰς λεπτόν καταβαίνοντα (*zalazeći u detalje*) kao *subtilli (!)*³⁹ *interpretatione indagando*. Barem četiri puta stavlja ih na mjesto onih aoristnih: *mortua efficiendo* umjesto νεκρώσας (*umrtvivši*), *petendo* umjesto αἰτήσας (*zatraživši*) te *supponendo* umjesto ἀντιδούς (*zamijenivši*). Osim participa, gerundi u ablativu pod Petrovićevim perom također mogu zamjenjivati i imenicu ili prijedložni izraz: κατὰ τὴν μεταποίησιν (*kroz promjenu*) – *commutando*. Nakon preoblike rečenične strukture, nadomještaju i poneki imperativni izraz, npr. γυμνωθήσῃ (*ogoli se*) – *te ipsum spoliando eroga*, infinitiv, npr. ἀσπάσασθαι (*prigriliti*) – *complectendo* ili indikativ, npr. παρατρέχεις (*izostavljaš*) – *missa faciendo*.

Ne ćemo se previše iznenaditi ni uočimo li neke neobičnosti u upotrebi određenih zamjenica. Čini se, naime, da Petrović njima katkad nadomješta grčki član, i to prije svega pokaznom zamjenicom *ille, illa, illud*: *primo illi splendori* – τῆς πρώτης λαμπρότητος (*onoga prvog sjaja*), *de illa celeberrima uictima* – περὶ τοῦ μεγάλου θύματος (*o onoj velikoj žrtvi*), *illud quod illinierat* – τὸ χρίσαν (*ono što je pomazalo*). Zamjenica u tom svojstvu ponekad ukazuje i na to da je došlo do supstantiviranja pridjeva: *illud, inquam, inuisibile, incomprehensibile, incorporeum* – ὁ ἀόρατος, ὁ ἀπερίληπτος, ὁ ἀσώματος (*nevidljiv, neshvatljiv, bestjelesan*); *intollerabile (!) illud* – τὸ ἄσχετον (*ono nesavladivo*).

Navedenim općim značajkama Petrovićeva prijevoda valja dodati još nekoliko izoliranih ili manje čestih pojava, primjerice pretpostavljanje grčkoga *petra* latinskomu *saxum*, odnosno imenice *esus* klasičnoj *cibus*. Upotrebljava se i hebrejski superlativ (*festum omnium festorum, solemnium cerimoniarum celebritas*), kao i značenja riječi koja su ušla u upotrebu u kasnijim razdobljima razvoja latinskoga jezika (*visitur* kao čini se, *insignire* kao *uljepšati, ukrasiti*⁴⁰). Usto, određeni prijedlozi mogu se naći u neklasičnim ulogama: *equm (!) de grege captum; nihil enim proiciemus ex eo; imaginibus, quę de Deo sunt; tibi que ex alienis rebus, uel ex tuis potius, subsidium para*.

Prevodeći glagolske oblike, Petrović, kao prvo, primjenjuje širok spektar rješenja kako bi izrazio grčke futurske oblike s jusivnim značenjem.⁴¹ Kao njihov

³⁸ Kritičko izdanje grčkoga teksta zasad nije priređeno. Grčki navodi u ovome odlomku doneseni su prema tekstu Migneove *Patrologije* (G. Nazijanski, n. dj. [28], 623–664).

³⁹ Odudaranja Petrovićeve grafije od modernih pravopisnih rješenja označavat će se uskliknikom. Više o načelima priređivanja teksta može se pronaći u napomeni uz izdanje.

⁴⁰ Za *visitur* v. »visere«, *The Dictionary of Medieval Latin from British Sources* (internet, 6. rujna 2022). Za *insignire* v. »insignire«, *ibid*.

⁴¹ O jusivnome futuru u *Septuaginti* i grčkome *Novom zavjetu* v. Frederick Cornwallis Conybeare i St. George Stock, *Grammar of Septuagint Greek*, Hendrickson Publish-

ekvivalent uzima imperativ I., npr. ἀποθήση (*odložī*) kao *derelinque* i γυμνωθήση τοῖς πένησιν (*ogoli se poradi siromaha*) kao *te ipsum talibus spoliando pauperibus eroga*; konjunktiv prezenta, npr. οὐ φονεύσεις (*ne ubij*) kao *non occidas* i καταναλωθήσεται (*neka bude progutano*) kao *comburantur*; ponekad čak futur I., npr. οὐκ ἐπιρκήσεις (*ne zaklinji se krivo*) kao *non periurabis*, οὐ μοιχεύσεις (*ne čini preljuba*) kao *non moecaberis* (!). Gotovo su svi izrazi koji su u latinskom prevedeni imperativom II. u grčkome izraženi imperativom aorista, usp. *auferto* od ἀποστέρησον (*opljieni*) ili *superato* od νίκησον (*pobjedi*).

Izazovno je bilo prenijeti rezultativnu konotaciju grčkoga perfekta. Tako je δεδοκίμασμένος (*prokušān*) prevedeno kvazianalitičkim oblikom (*ut oratio sit quae*) *probata inueniatur* (16), a τεθεωρήκαμεν (*primijetili smo, vidimo*) pomoću (*quae res*) *perspicua redditur* (10), no čini se da Petrović grčki perfekt ipak najčešće prevodi latinskim perfektom.

Pasivne se konstrukcije ponekad mijenjaju u aktivne, a može se dogoditi i obrnuti proces, pa se tako od izvornog λόγον (...), τὸν κρατοῦντα τῶν ἡδονῶν (*razum (...), koji vlada nad strastima*) javlja *ratione (...), qua a uoluptatibus cohercerentur* (!) (18), odnosno izvorno se ἡ κεφαλὴ ἢ σχεδιασθεῖσα τῷ Ἰσραήλ (dosl. *glava skalupljena od strane Izraela*) preoblikuje u *caput quod Israel fabricavit* (16).

Osjetna je potreba za širenjem sažetoga grčkog izvornika. Primjerice, uzročno τῆς ἐξ ἀπάντων εὐαρμοστίας καὶ συμφωνίας, *zbog dobre usklađenosti i međusobnog slaganja svih (dijelova)*, razloma se na *quod omnia concinno admodum ordine atque concordia harmonia consistere in ipso uisuntur* (6), a τοῖς ἀλόγοις (*onima nerazumnim*) na *in ratione carentibus* (18). U imperativnome izrazu γυμνωθήση τοῖς πένησιν (*ogoli se poradi siromaha*), koji je proširen u *te ipsum talibus spoliando pauperibus eroga* (17), značenje glagola γυμνῶ prevedeno je finitnim glagolom u imperativu (*eroga*) koji uza se kao dopunu ima gerund (*spoliando*), a on, pak, uza se još dvije riječi (*te, talibus*). Uzmemo li u obzir i atribut koji opisuje *te*, doći ćemo do zaključka da je za jednu grčku riječ upotrijebljeno pet latinskih.

Širiti se može i iz stilskih razloga ili kako bi sadržaj teksta postao jasniji. U τῆς τε ἄλλης ἀσφαλείας ἔνεκα καὶ τῆς πρὸς τοὺς σκορπίους καὶ τοὺς ὄφεις (*ujedno poradi sigurnosti od drugoga, kao i od škorpiona i zmija*), Petrović namjerno značenje prevodi dvjema također namjernim surečenicama, zadržavajući i paralelnu strukturu izraza: *tum ut ab aliis se tutum reddat, tum etiam ut scorpiones atque serpentes effugiat*, 19. Možemo pretpostaviti da time želi postići stilski skladniju rečeničnu strukturu, ali i da osamostaljivanjem rečeničnih članova koji se vežu uz ἔνεκα (τῆς τε ἄλλης ἀσφαλείας... καὶ τῆς πρὸς...) nastoji

olakšati povezivanje drugoga člana (tj. druge latinske surečenice: *ut... effugiat*) sa sljedećom rečenicom (slijedi, naime, tvrdnja koja se odnosi samo na tu drugu surečenicu, *quibus Aegyptus (!) refertissima uisitur*). Dodajmo još i primjer proširivanja eliptične fraze εἰ δὲ μή (*a ako ne*) u *sin autem id fieri per se nequit* (14) ili eliptičnoga τὰ μὲν δὴ Χριστοῦ τοιαῦτα (dosl. *dakle, one Kristove (stvari) takve (su)*), tj. *tako, dakle, stoje stvari u pogledu Krista*) u *nam quae ad Christum pertinent huiusmodi habentur* (22). Καὶ τροπαίῳ περὶ τῆς ἀνθρωπότητος, *i u trofeju* (sc. *rata*) *za ljudsku prirodu* ili *i u trofeju vezanu za* (sc. *svoju [Kristovu] vlastitu*) *ljudsku prirodu*, možda je radi jasnoće prevedeno kao *atque tropheo (!)*, *quod in nostrae carnis humilitate adeptus est* (25), no pritom moramo predvidjeti i mogućnost varijacija unutar grčkih izdanja, odnosno rukopisa (v. sljedeće, 6. poglavlje).

U Petrovićevu prijevodu mogu se uočiti i neke nespretnosti ili gubici stilski vrijednih elemenata sadržanih u izvorniku. Udaljavanjem imenice *manibus* od njenih dodataka u ovom se primjeru zbunjuje čitatelja: *Amalech non armis tantumodo (!)*, *sed bellicosis iustorum manibus uictus internicione (!) interibit, simul cum oratione insuperabile crucis tropheum (!) formantibus* (21, Ἀμαλήκ καταπολεμηθήσεται: οὐχ ὅπλοις μόνον, ἀλλὰ καὶ πολεμίαις χερσὶ δικαίων-εὐχὴν ὁμοῦ τυπούσας: καὶ σταυροῦ τρόπαιον τὸ ἀήττητον – *Amalek će biti poražen, ne samo oružjem, nego i borbenim rukama pravednika, koje ujedno odražavaju* (dosl. *oblikuju*) *i molitveni stav i nepobjedivi trofej križa*). Sličan je učinak postignut kad su u dijelu koji glasi: *ut euangelizantium pacem atque omne aliud bonum speciosi pedes apparerent* (19) participu *euangelizantium* pridruženi izravni objekti *pacem* i *bonum* (grč. ἵνα φανῶσιν οἱ πόδες ὡραῖοι τῶν εὐαγγελιζομένων εἰρήνην, καὶ ἄλλο πᾶν ἀγαθόν – *kako bi se stopala onih koji navješćuju mir i svako drugo dobro pokazala lijepa*). Radi se o biblijskom citatu (Rim 10,15) koji dobrim dijelom odražava stanje u *Vulgati*, no značajno je da se u njoj, osim uz *pacem*, particip *euangelizantium* ponovno javlja i uz *bona* (*quam speciosi pedes evangelizantium pacem evangelizantium bona*⁴²). Nadalje, prevođenjem καὶ οὗτος τῶν θυσιῶν ὁ λόγος, ὡς ὁ ἐμὸς λόγος (u slobodnijem prijevodu: *i to je razlog za žrtve, kako ja to razlažem*) kao *et uictimarum ratio, pro nostra sententia, huiusmodi habetur* (13) gubi se igra riječima, dok u ποταμὸς ἀνακοπήσεται, ἥλιος στήσεται, σελήνη σχεθήσεται, τείχη κατενεχθήσεται (slobodnije: *tok rijeke bit će prekinut, sunce će zastati, mjesec će se zaustaviti, zidine će biti razorene*), koji prelazi u *Fluuius scindetur, Sol immobilis consistet, luna continebitur, muri absque tormentis demolientur* (21), snaga rime slabi. U opreci *cum iniquis – legitimus* (24) nestaje etimološka figura μετὰ ἀνόμων – ἔννομος (*među bezakonike – zakonoljubiv*), a u *solemnium cerimoniarum celebritas* (2) izgubljen je poliptot iz πανήγυρις πανηγύρεων (*svetkovina nad svetkovinama*).

⁴² Prema: *Biblia Sacra iuxta vulgatam versionem*, ur. Robert Weber *et al.*, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 2007.

6. Pitanje izvornoga grčkog predloška

Koji je grčki predložak Petrović imao pred sobom dok je sastavljao prijevod govora *O Uskrsu*? Prelistamo li isti rukopisni zbornik dvadesetak stranica unatrag od našega govora, na 65. listu pronaći ćemo pismo koje je Petrović oko 1549. uputio opatu Krizostomu, montekasinskom benediktincu koji je tada predsjedao Mljetskom kongregacijom.⁴³ Iz toga pisma doznajemo da je pošiljatelj, prevodeći govor svetoga Grgura, na raspolaganju imao tri predloška izvornoga teksta. Isprva je krenuo prevoditi prema, kako kaže, iskvarenu tiskanom primjerku, no, uočivši u njemu pisarske pogreške, poželio je konzultirati i druge inačice toga teksta. Jednu od njih, i to rukopisnu, već mu je bio posudio sam Krizostom, dok je drugu kasnije dobio od Krizostomova subrata Benedikta.⁴⁴ Prikupivši dakle tri tekstualna predloška, Petrović ih je uz pomoć dvojice svojih dubrovačkih đaka uspoređivao i ispravljao pogreške u vlastitome tekstualnom predlošku, a zatim bi ispravio i svoj prijevod. Primjerak brata Benedikta pokazao se još lošijim od Petrovićeva tiskanog, štoviše, beskorisnim. Korčulaninovima vlastitim riječima:

Habebam apud me, ποθεινότητα Χρυσόστομε, *diuicias (!) ac thesauros τῶν τοῦ Ναζαζηνουῦ (!) λόγων, inter quas illa περὶ πάσχατος (!) erat. Quam cum ipse latinitate donabam, tuam a te tam enixe postulaueram, ut impressi apud me deprauati Graeci exemplaris libroriorum errores emmendarem (!). Nam is antiquus (!) liber manu scriptus apud me iampridem fuerat, sed illum apud me esse ignorabam. Qui tum mihi in mentem uenit, cum puer meus a Benedicto, communi utriusque nostrum fratre, suum attulit. Quem librum, ut primum in manus sumsi (!), duos ex Academia (!) nostra iuuenes mihi adhibui, ut una trium uoluminum lectione errores quos offendissem tollerem. Deprehendi enim Benedicti librum aliquanto illo qui apud me impressus est deteriozem. Cui tamen communicati hospicii (!) causa, quamuis nihil opis attulerit, praemium quod in illo inspicies rependi. Quę autem in eo qui est manu scriptus orationes sunt, infra tibi adnotare uisum est, ut si tibi eo opus aliquando fuisset, pro tui arbitrio uti possis*

S obzirom na Jurićevu dataciju pisma, kao i na sam sadržaj korespondencije, glavnina prijevera vjerojatno je nastala do 1549., odnosno do Petrovićeva odlaska iz Dubrovnika 1550. Stoga zaključujemo da bi tiskano izdanje koje je korčulanski humanist posjedovao i kojim se služio moglo biti ono koje je iz Aldove tiskare izišlo 1516. godine.⁴⁵ Naime, u njemu je sadržan prvotisak Grgurova XLV. govora,

⁴³ Usp. Š. Jurić, n. dj. (1), 151, 158.

⁴⁴ *Ibid.*, 152.

⁴⁵ Grgur Nazijanski, *Gregorii Nazanzeni Theologi orationes lectissimae XVI*, ur. Μάρκος Μουσοῦρος, In aedibus Aldi, et Andreae soceri, Venecija, 1516.

a prvo sljedeće izdanje koje će obuhvatiti i XLV. govor bit će priređeno tek 1550. godine (v. poglavlje 3.2.), kada Petrović već napušta Dubrovnik.

A tko Korčulaninov latinski prijevod usporedi s Aldovim izdanjem iz 1516., zaista će primijetiti značajnija odstupanja od izvornika. Ona se mogu protumačiti upravo time da je na takvim mjestima Petrović posezao za čitanjima iz drugih predložaka, kako i sam otkriva. Budući da Petrović piše kako mu Benediktov primjerak nimalo nije pomogao, čini se da je za glavninu nepodudarnosti između tiskanog izdanja i prijevoda odgovoran Krizostomov rukopis, no ne treba isključiti ni mogućnost interferencije Benediktova predloška.

Uzevši u obzir te pretpostavke, u nastavku donosimo zapažanja o nepodudarnostima između latinskoga prijevoda i Aldova izvornika. Kako bi se stvorila bolja slika o mogućem stanju u ostalim Petrovićevim predlošcima, navodimo i čitanja iz Herwagenova izdanja iz 1550., kao i ona iz Migneove *Patrologije*, bilo u samome tekstu bilo u podnožnim bilješkama.

Na samome početku dvanaestoga poglavlja, u dijelu koji glasi: *Nos tamen cum media quaedam inter eos qui (...) eosque qui (...) a natura ipsa beneficia sortiti sumus*, ono *a natura ipsa* nije navedeno u Aldovu izdanju iz 1516., f. 210r: ὁμως δὲ μέσην χωροῦντες ἡμεῖς τῶν τε (...) καὶ τῶν (...).⁴⁶ U istome poglavlju, *reuocari denuo atque ad antiquae condicionis statum reduci per uiscera misericordiae Dei seruatoris nostri necessarium fuisse existimo*, apozicija *seruatoris* koja opisuje imenicu *Dei* kod Alda ne glasi, kako bismo očekivali, σωτήρος, nego πατρός (f. 210v).⁴⁷ Njeno se prenošenje u latinski kao *seruatoris* teško može pripisati prevoditeljskoj slobodi.

U četrnaestom poglavlju, gdje je μάλλον δὲ ἀρχὴ μηνός iz Aldova izdanja (f. 212r)⁴⁸ prevedeno kao *mensium potius principium*, promijenjen je broj imenice μηνός. Iako naizgled malena, ta je nepodudarnost značajna s obzirom na semantičku razliku koja je njome ostvarena: grč. *početak mjeseca* i lat. *početak mjeseci*. Petnaesto, pak, poglavlje donosi očitije odmake od izvornika u sljedećoj rečenici: *Tum, a nostro digressu protinus, eorum exterminator adest, in pudoris atque secessus formidine*, odnosno na grčkome: καὶ ἡμῶν ἀποχωρήσει τῆνικαῦτα ὁ ἐκείνων ὀλοθρευτῆς, αἰδοὶ καὶ φόβῳ (!)⁴⁹ τοῦ χρισματος (f. 213r).⁵⁰ Riječ αἰδοὶ Petrović je ovdje, izgleda, čitao kao genitiv, dok je umjesto χρισματος u njegovu izvorniku moglo stajati χωρίσματος, što bi se značenjski poklapalo s latinskim *secessus*. Naslućuje se odstupanje i na mjestu ἀποχωρήσει.

⁴⁶ Herwagen (p. 255) i PG (p. 637) isto.

⁴⁷ Herwagen (p. 255) i PG (p. 640) isto.

⁴⁸ Herwagen (p. 255) isto, ali PG (p. 641): μάλλον δὲ, ἀρχὴ μηνῶν.

⁴⁹ Odudaranja grafije od modernih rješenja i pogrešno napisane riječi (npr. ζῆτῶ) u grčkim izdanjima označavat će se uskličnikom.

⁵⁰ Herwagen (p. 256) i PG (p. 644) isto.

U osamnaestom je poglavlju umetnuta rečenica koje nema u grčkome izdanju tiskanom 1516. (f. 215r):⁵¹ *quemadmodum et in alio loco lumine indutus esse quasi uestimento dicitur*. Izvorno je to možda bila interlinearna glosa koju je Petrović (ili neki prepisivač prije njega) zabunom protumačio kao sastavni dio teksta. Malo dalje u istome poglavlju, u *Quidnam lumbis atque ueritati ipsi commune est, inquiramus* – u Aldovu izdanju ζητῶ (!) τί καινὸν ὀσφύϊ καὶ ἀληθείᾳ, f. 215r – καινόν se prevodi kao da je stajalo κοινόν, odnosno *commune*.⁵² Budući da se κοινόν semantički bolje uklapa u ostatak rečenice, odnosno odlomka, takav prijevod možemo, ali i ne moramo, pripisati varijacijama među predlošcima: moguće je, naime, da je to konjektura samoga prevoditelja. Na sličnu situaciju nailazimo i u sljedećoj rečenici, inače citatu Ef 6,14: στήτε οὖν περιζωσάμενοι τὴν ὀσφῦν ἡμῶν ἐν ἀληθείᾳ (f. 215r), odnosno: *State succincti lumbos uestros in ueritate* (18), gdje je ἡμῶν potpuno opravdano i u skladu s grčkim biblijskim tekstom preneseno kao *uestros*, a ne *nostros*, bez obzira na moguće stanje u drugome predlošku.⁵³ U sljedećem se, devetnaestom poglavlju javlja umetak u rečenici *Quemadmodum, si quis discipulus Christi ad anuntiandum* (!) *in uniuersum mundum euangelium mittatur, philosophico, nec superuacuo cultu uti debeat* (...). Naime, u grčkom izdanju iz 1516. ono *in uniuersum mundum* nedostaje, f. 205v: ὡς δὲ, καὶ εἴ τις μαθητῆς (!) ἐπὶ τὸ εὐαγγέλιον πέμπεται· φιλοσόφως καὶ ἀπερίπτως.⁵⁴

Slijede dva primjera odmak iz 22. i 23. poglavlja. *Reduceret* koje se pojavljuje u *ut ipse, ui superando, a tyranni potestate nos liberaret atque ad sese per Filium mediatorem reduceret* (22) stoji za ἐπαναγείρη u Aldovu izdanju,⁵⁵ f. 217v: ἴν' αὐτὸς ἡμᾶς ἐξέληται, τοῦ τυράννου βία κρατήσας· καὶ πρὸς ἑαυτὸν ἐπαναγείρη, διὰ τοῦ υἱοῦ μεσιτεύσαντος. S obzirom na to da u Migneovoj *Patrologiji* (p. 653) na tom mjestu čitamo ἐπαναγάγη, kao i na to da Petrović upotrebljava upravo složenicu glagola *ducere*, pretpostavit ćemo da je u predlošku kojim je popravljao loša čitanja tiskanoga izdanja također stajao neki oblik glagola ἐπανάγω. Nadalje, u *cum illud nouum bibet nobiscum in regno Patris* (23), ono *nobiscum* kao svoj grčki ekvivalent u Manuzijevu izdanju ima samo ἡμῶν,⁵⁶ f. 218r: ἡνίκα ἂν αὐτὸ πίνῃ (!) καινὸν ἡμῶν ὁ λόγος ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ πατρὸς, no, sudeći prema prijevodu, vjerojatnije je da je rukopis ispred ἡμῶν ipak imao i μεθ', kao što i čitamo u Migneovu izdanju (p. 656).

⁵¹ Nema ju ni Herwagen (p. 257) ni PG (p. 649).

⁵² Herwagen (p. 257) također καινόν, ali PG (p. 649) κοινόν!

⁵³ Herwagen (p. 257) također ἡμῶν, ali PG (p. 649) ὑμῶν!

⁵⁴ Herwagen (p. 257) i PG (p. 649) također ne sadrže ništa što bi odgovalo tom umetku.

⁵⁵ Tako i Herwagen (p. 258).

⁵⁶ Tako i Herwagen (p. 258).

Dio koji je u idućem, 24. poglavlju preveden kao *unde excidisti (ut percipere possis unde excidisti)* u Aldovu izdanju glasi ὡν ἐκπέπωκας⁵⁷ – f. 218v: ὡς τε (!) μαθεῖν ὡν ἐκπέπωκας. Budući da je ono ἐκπέπωκας oblik glagola ἐκπίνω, koji značenjski nije povezan s glagolom *excido* korištenim u prijevodu, čini se da je Petrović tu riječ čitao s dodatnim tau, ἐκπέπτωκας, kao perfekt glagola ἐκπίπτω, kako i stoji kod Migne (p. 656). Jednako kao u slučaju prevođenja καινόν kao da stoji κοινόν, i ovdje treba dopustiti mogućnost Petrovićeve konjektуре utemeljene na kontekstualnim informacijama.

U 25. poglavlju još jednom nailazimo na umetak kojega nema kod Alda:⁵⁸ *ac quod Deitas illustravit (prome speciosum passi corporis uestimentum, quod passio ipsa insigniuit, ac quod Deitas illustravit, quibus nihil optabilius ac speciosius est; Aldo, f. 219v: προβαλοῦ τὸ ὠραῖον τῆς στολῆς τοῦ πεπονθότος σώματος· τῷ πάθει καλλωπισθέντος· ἧς οὐδὲν ἐρασμιώτερον· οὐδὲ ὠραιότερον)*. Migneova *Patrologija* (p. 657) nudi nam grčki ekvivalent: καὶ τῇ Θεότητι λαμπρυνθέντος. Poglavlje 27. donosi neočekivan prijevod glagola ὀργισθῆ: umjesto, primjerice, nekog oblika glagola *irasci* ili drugog glagola slična značenja, Petrović se odlučuje za *disiungere*, čemu se ne može pronaći očigledan razlog: *Quibusdam plus disiungitur, quibusdam uero magis coniungitur* – Aldo, f. 221r: τίσιν ὀργισθῆ (!) πλέον, μᾶλλον δὲ τίσιν ἀφῆ (!).⁵⁹ Možda je takav prijevod izabran kako bi se postigao paralelizam s onim *coniungitur* koje uskoro slijedi. Usto, očito je i da se τίσιν u istoj rečenici, umjesto kao upitna, shvaća kao neodređena zamjenica.⁶⁰ Posljednji otklon od Aldova grčkog izdanja pronaći ćemo u 28. poglavlju, gdje uočavamo ponovno kolebanje između glagola ἐκπίνω i ἐκπίπτω, pri čemu je u *preuaricationis* (!) *causa cecidimus* posljednja riječ tiskana kao ἐκπετώκαμεν;⁶¹ Aldo, f. 221v: ἐκπετώκαμεν, ἐπειδὴ παρῆβημεν.

7. Zaključak

Stilističkom analizom Petrovićeva prijevoda XLV. govora sv. Grgura Nazijanskog utvrđen je odmak od klasicizirajućih tendencija humanističkoga latinizata: Petrovićev se izričaj nekim svojim značajkama približava srednjovjekovnoj ostavštini i jeziku *Vulgate*, kao odgovor na izraz izvornoga teksta prožeta biblijskom *koine*. Tako je povećana uporaba gerunda, tvore se analitički i perifrastični oblici, a pojedine zamjenice preuzimaju ulogu grčkoga člana. Primijećena je težnja za širenjem grčkoga izvornika.

⁵⁷ Herwagen (p. 218v) isto.

⁵⁸ A ni kod Herwagena (p. 259).

⁵⁹ Herwagen (p. 260) i PG (p. 660–661) također ὀργισθῆ/ὀργισθῆ.

⁶⁰ Herwagen (p. 260) i PG (p. 660–661) također τίσιν.

⁶¹ Herwagen (p. 260) također ἐκπετώκαμεν, ali PG (p. 661) ἐκπεπτώκαμεν!

Petrovićevo pismo opatu Krizostomu otvara pitanje identifikacije Korčulaninova grčkog predloška: prijevod se vjerojatno izvorno temeljio na izdanju odabranih govora Grgura Nazijanskog koje je iz Aldove tiskare izišlo 1516. godine (*Gregorii Nazanzeni Theologi orationes lectissimae XVI*), no ispravljan je u skladu sa zasad neidentificiranim rukopisom u posjedu opata Krizostoma i, u manjoj mjeri, predloškom njegova subrata Benedikta. Kao dokaz navedenoga, u radu su popisane i objašnjene dosad uočene nepodudarnosti otkrivene usporedbom latinskoga prijevoda i Aldova grčkog izdanja. Te nepodudarnosti, odnosno pretpostavljene drugačije grčke lekcije koje su na pojedinim mjestima diktirale latinski prijevod, mogu poslužiti kao pomoć u prepoznavanju rukopisa kojima se Petrović služio.